

Marina J. Šafer
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu
safer.marina@gmail.com

doi: 10.19090/zjik.2016.159-191
UDK broj: 811.111:811.163.41'373.7:398
Pregledni naučni rad

FRAZEOLOGIZMI SA LEKSEMAMA *ĐAVO (VRAG) / DEVIL* U SRPSKOM I ENGLESKOM JEZIKU

SAŽETAK: U radu se ispituju frazeološke jedinice s leksemom *đavo (vrag) / devil* u srpskom i engleskom jeziku. Uočeno je ukupno 100 ovakvih frazeologizama u srpskom, i 43 frazeologizma u engleskom jeziku. Osim ovih, sporadično se pominju i frazeologizmi sa značenjski srodnim leksemama, kao što su *hell, demon, dickens, Mammon; andrak, bes* i sl., kao i neke poslovice i izreke. Svi frazeologizmi predstavljeni su u 17 grupa, prema osobinama koje se pripisuju đavolu kao biću, a koje su vidljive u leksičkom sastavu frazeoloških jedinica. Ovakvom analizom može se otkriti koncept đavola u dva različita jezika, u dve različite kulture. Na predstave đavola kao bića koje simbolizuje zlo, uticala su kako mitološka i paganska, tako i hrišćanska verovanja, a često je teško povući granicu između ovih slojeva.

Ključne reči: *đavo (vrag), devil, frazeologizmi, mitologija, religija*

1. Uvod

1.1. Korpus i predmet rada

U ovom radu se ispituju frazeološke jedinice u srpskom jeziku koje u svom leksičkom sastavu imaju komponentu *đavo (vrag)*, a uporedo sa njima frazeološke jedinice u engleskom jeziku koje sadrže leksemu *devil*. Građa je za srpski jezik ekscerpirana iz *Frazeološkog rečnika hrvatskoga ili srpskoga jezika* J. Matešića (*RJM*),¹ *Frazeološkog rečnika srpskog jezika* Đ. Otaševića (*RĐO*), kao i iz deskriptivnih rečnika: *Rečnika srpskohrvatskoga književnog jezika* Matice srpske (*RMS*) i *Rečnika srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* Srpske akademije nauka i umetnosti (*RSANU*). Za engleski jezik relevantni su bili *Srpsko-engleski rečnik idioma* B. Milosavljevića i M. Vilijams-Milosavljević (*RMVM*), *Srpsko-*

¹ U ovom delu rada, pored svakog navedenog rečnika u zagradi je navedena i skraćena koja će se za dati rečnik upotrebljavati dalje u radu.

engleski frazeološki rečnik Ž. Kovačevića (RŽK) i Englesko-srpski frazeološki rečnik istog autora (DŽK), zatim Englesko-srpski rečnik fraza i idioma B. Gerzića (RBG), Rečnik engleskih izraza i idioma M. Radenković-Mihajlović (RRM), kao i Cambridge Idioms Dictionary (CID) i Cambridge International Dictionary of Idioms (CIDI).² Za objašnjenje pojedinih frazeologizama, posebno za određivanje porekla i vremena nastanka (i nestanka) idioma u engleskom jeziku, poslužili su *The American Heritage Dictionary of Idioms by Christine Ammer (DCA)*, *McGraw-Hill's Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs by A. Spears Richards (DRS)*, kao i *Dictionary of Idioms and their Origins*, Flavell, Linda, Roger (DFLR). Korpus obuhvata 100 frazeologizama u srpskom jeziku, i 43 frazeologizma u engleskom jeziku.³ Jedan od uzroka nesrazmere može biti česta zamena lekseme *devil* leksemom *hell* u frazeologizmima u engleskom jeziku, dok ovakav princip zamene nije uočen u frazeologizmima srpskog jezika (na mestu lekseme *đavo* ne pojavljuje se leksema *pakao*).

1.1.1. Frazeologizam/idiom

U srpskom jeziku, status frazeologizma⁴ u sistemu jezičkih jedinica nije definitivno utvrđen. Najčešće se navodi da je reč o ustaljenoj sintagmatskoj ili rečeničnoj celini, čiji su leksički elementi uglavnom izgubili semantičku autonomnost, i u toj jedinstvenoj, ekspresivnoj vezi konotiraju novi sadržaj (Mršević Radović 1987; Zgusta 1991: 153–159; Šipka 2006: 133–137; Menac 2007: 5–15). S druge strane, u frazeologiju u širem smislu reči spadaju i poslovice, izreke, aforizmi, sentence, krilatice (Šipka 2006: 135).

² Osim navedenih, pri prikupljanju građe korišćeni su još neki jednojezični rečnici engleskog jezika: *Longman Dictionary of Contemporary English (LDCE)*, *Longman Dictionary of English Language and Culture (LDELIC)*, *Oxford (OALD)* i *Cambridge Advanced Learner's Dictionary (CALD)*, kao i internet izdanje rečnika izdavačke kuće Mekomilan (MD).

³ Sve navedene varijante jednog frazeologizma uzete su u obzir, tj. smatrale su se različitim frazeologizmima. Primeri u kojima je moguća zamena leksema *đavo* i *vrag* smatraju se jednim frazeologizmom. U većini slučajeva ova zamena je moguća, ali postoje izuzeci (npr. *ne da komu đavo/vrag mira*, ali samo *ujeo bes vraga (RJM)*), što nije relevantno za ovo ispitivanje pa tome nije pridavana pažnja. Uzeta su u obzir i dva uočena frazeologizma s pridevom *đavolji/đavolski*. Frazeologizmi sa leksemama značenjski srodnim leksemi *đavo/devil (andrak, bes, bog; demon, dickens, Mammon, hell, heck, god i sl.)*, kao i izreke i poslovice koje se pominju u pojedinim delovima rada, nisu ušle u ovaj zbir. Spisak svih ekscerpiranih frazeologizama dat je u prilogu na kraju rada.

⁴ Za frazeološku jedinicu (u užem smislu reči), pored termina *frazeologizam*, koriste se još termini *frazeološki izraz* ili *obrt, frazem(a)*, kao i *ustaljeni spoj reči, idiom* itd. Autori koji se bave ovom tematikom opredeljuju se za različita rešenja.

Tvrtko Prčić sve leksičke spojeve predstavlja kao kontinuum – na jednoj strani nalaze se kolokacije, dok su na drugoj idiomi, i to najpre frazne lekseme, potom diskursne formule, a na samom kraju smeštene su izreke (2008: 147–150).⁵ Prčić još navodi da je struktura idioma karakteristična za svaki jezik pojedinačno, ali se među jezicima može naići na izvesna preklapanja, pa i poklapanja (što će se videti na primeru analiziranih frazeologizama). Takođe, autor ističe da su „prepoznavanje i sposobnost uspešnog korišćenja idioma od izuzetne važnosti u prevodenju i kontrastivnoj analizi, te u usvajanju jezika – ne samo stranog, nego i maternjeg” (2008: 158–159). I u uvodu rečnika *Cambridge International Dictionary of Idioms* naglašava se važnost prepoznavanja i upotrebe idioma, koji umnogome doprinose jezičkim veštinama govornika jednog jezika,⁶ dok Kristina Amer uočava da bi ‘bukvalno’ prevođenje idioma zapravo moglo biti dobar test za utvrđivanje njegovog statusa, odnosno stepena idiomatizovanosti.⁷

Frazeološki rečnici / rečnici idioma srpskog, odnosno engleskog jezika, kao i uporedni srpsko-engleski / englesko-srpski rečnici idioma, a na kraju i deskriptivni rečnici (a svi navedeni tipovi uzeti su kao izvor frazeologizama u ovom radu), na različite načine pristupaju odabiru jedinica koje obrađuju kao frazeologizme/idiome. Tako se u rečnicima idioma engleskog jezika navodi da u idiome spadaju: idiomi u tradicionalnom smislu (‘traditional idioms’: *to sell one’s soul to the devil*), idiomatske složenice (‘idiomatic compounds’: *the devil and all, old devil*), poređenja (‘similes and comparisons’: *black as the devil, do something like the devil*), uzvici i izreke (‘exclamations and sayings’: *To devil with it!, God sends corn and the devil mars the sack*) (CIDI). Slično navode i ostali rečnici idioma engleskog jezika (K. Amer u uvodu napominje da se u njenom rečniku, između ostalog, mogu naći i: uzvici i ustaljeni izrazi (‘interjections and formula phrases such as ‘all the best’); uobičajene poslovice (‘common proverbs’) itd. (DCA)). U uporednim rečnicima

⁵ Na jednoj strani navedenog kontinuumu smešteni su leksički spojevi koji su kompozitivni i difuzni (kolokacije), a njima se suprotstavljaju oni koji su idiomatizovani i kompaktni (idiomi). Ova dihotomija dobijena je na osnovu kriterijuma zamenljivosti, postojanosti i prozirnosti – moguća ili minimalna zamenljivost delova, relativno slaba postojanost, i visoka prozirnost približava leksički spoj kolokaciji, dok obrnute odlike leksički spoj približavaju idiomu. Kako nije čvrsta granica između kolokacija i idioma, tako ponekad nije jasno ni razgraničenje fraznih leksema, diskursnih formula i izreka. Svaki idiom ponaosob takođe ima različit stepen postojanosti i prozirnosti, kao i (ne)mogućnost zamenljivosti delova (Prčić 2008: 147–151).

⁶ “Your language skills will increase rapidly if you can understand idioms and use them confidently and correctly” (CIDI).

⁷ “Indeed, the true test of an idiom is whether it changes meaning when rendered word for word in another language.” (DCA).

navodi se da su u obzir uzete tri kategorije izraza ili fraza: idiomi (*znati gde đavo spava*), ustaljene fraze (*Idi dođavola!*) i poslovice⁸ (*Ko s đavolom tikve sadi, o glavu mu se lupaju.*) (RŽK 2002: 9). Dok je, kao što se dalo videti, u rečnicima idioma engleskog jezika, kao i u kontrastivnim frazeološkim rečnicima srpskog i engleskog jezika, za odrednicu uzimana frazema u širem smislu reči (za koju se u ovim rečnicima koriste različiti termini), u frazeološkim rečnicima srpskog (ili hrvatskog) jezika (*RDO* i *RJM*) za odrednicu je data ‘frazema u užem smislu’. U uvodu Matešićevog rečnika, pored toga što je istaknuto kako nema jedinstvenog mišljenja o tome šta je frazema, daju se četiri glavne karakteristike frazeologizma koje su poslužile kao osnova za izradu ovog rečnika, pa i za predmet ovog rada: *reprodukcija* – frazema se pojavljuje u gotovom obliku, kao čvrsta veza reči ustaljena dugom upotrebom; *formalno ustrojstvo* – neraščlanjiv skup reči, od kojih su bar dve autosemantične; *idiomatičnost* – semantička pretvorba bar jednog člana čvrstog skupa reči; *uklapanje u kontekst* – u rečenici se frazema pojavljuje kao prosti član (Matešić 1982: VI). Pri izradi svog rečnika Đ. Otašević se takođe služi ovim pravilima. Treba napomenuti da u oba rečnika postoje primeri koji se ne uklapaju u potpunosti u definiciju navedenu u uvodu rečnika (česta su odstupanja od četvrtog navedenog kriterijuma – kriterijuma uklapanja u kontekst, odnosno uloge frazeologizma kao prostog člana). U ovom radu posmatraće se one frazeološke jedinice koje su navedene u *RDO* i *RJM*, i koje se najčešće mogu definisati na osnovu četiri navedena kriterijuma, a da bi se korpusi donekle uskladili, isti kriterijumi poslužiće i za izdvajanje primera u engleskom jeziku (opet, sa sporadičnim odstupanjima kakva su uočena i u *RDO* i *RJM*). Izostavljene su neke jedinice iz *RMS* i *RSANU*, koje spadaju u frazeologizme u širem smislu, a u ovim rečnicima određene su kao ‘izrazi’, bez terminološkog preciziranja, a zajedno sa njima prikazani su i frazeologizmi u užem smislu. Sporadično će biti pomenute neke poslovice i izreke koje se uklapaju u određene grupe u radu, kako u engleskom tako

⁸ Kako Ž. Kovačević navodi: „Poslovice, kojih ima veoma mnogo i u jednom i u drugom jeziku, nema svrhe prevoditi. Jedino ima smisla potražiti u drugom jeziku odgovarajuću poslovicu. [...] Ipak, ako poslovice predstavljaju akumulirano iskustvo i mudrost naroda, mogu se najčešće u drugom jeziku naći one koje, po pravilu na alegoričan način, izražavaju istu ideju, odgovor na neku životnu situaciju, opšteprihvaćenu istinu ili mudar savet. [...] Ima mnogo poslovice koje su istovetne, ali su to često one koje izvorište imaju u *Bibliji* ili u latinskom jeziku” (RŽK 2002: 12). Iako poslovice neće biti predmet ovog rada, prilikom pretrage rečnika uočene su slične (iste) poslovice s leksemom *đavo/devil* u oba jezika (npr. *The devil dances in an empty pocket* (RŽK); *Siromah čovek gotov đavo* (RŽK); *The devil is not so black as he is painted* (RŽK); *Đavo nije tako crn kao što ga slikaju* (RŽK)). Neke od njih, koje će biti korisne pri pojašnjavanju pojedinih koncepata, biće prikazane i u nekim poglavljljima ovog rada.

i u srpskom jeziku, ali one nisu primarni predmet ovog rada već su samo pomogle pri bližem određivanju i pojašnjavanju nekih koncepata.

1.2. Cilj i metode istraživanja.

Ispitivanjem frazeologizama sa leksemom *đavo (vrag) / devil* može se štošta saznati o verovanjima jednog naroda i njegovom pogledu na onostrano, na natprirodne, u ovom slučaju negativne sile. Pri stvaranju frazeoloških jedinica, kako u srpskom tako i u engleskom jeziku, veliko učešće imale su različite mitološke i religijske slike sveta, običaji i verovanja jedne kulture, koje ostaju utkane u sastavu mnogih frazeologizama i kada se njihova aktuelnost izgubi. Uporednim posmatranjem ovakvih frazeoloških jedinica u dva različita jezika, čije su kulture različite a opet obe hrišćanske, mogu se uočiti sličnosti i pojedine razlike u koncipiranju ovog pojma. U jeziku, a pre svega u frazeologizmima, ostali su 'nataloženi' različiti slojevi verovanja, u kojima se prepliću i stapaju mitološki, paganski i hrišćanski pogledi na svet, pa tako i na đavola kao oličenje negativne, zle sile i kao jednog od osnovnih pojmova mitologije i hrišćanstva (pored boga, oličenja dobra, kome je po svojoj ulozi i karakteristikama suprotstavljen).⁹

Cilj ovoga rada je bar delimično otkrivanje predstave đavola, onakve kakva je (i kakva je bila) prisutna u svesti čoveka – govornika jezika, kao i analiza značenja frazeologizama koji u sebi sadrže ovu leksemu. Ovakvim sagledavanjem navedenog problema moguće je uočiti na koji način je čovek, u oba ispitivana jezika, zamišljao zle sile i personifikovao, konkretizovao, sve ono što je loše u njegovom životu, i kakav je uticaj na te predstave imala narodna religija, paganstvo, mitologija, folklor, a potom i hrišćanstvo. Frazeološke jedinice ispitivane su kako sa leksičko-semantičkog aspekta, tako i sa aspekta porekla. Svi frazeologizmi razvrstani su u grupe prema osobini koja se pripisuje đavolu, a koja se da videti iz leksičkog sastava frazeologizma, a potom je vršena analiza značenja navedenih frazema. Tako je izdvojeno 17 grupa: prvih pet odnose se na same fizičke, telesne predstave đavola (crna boja, rogovi, kandže i sl., kao i zanimanje i imenovanje đavola), jedna se odnosi na prostor koji đavo naseljava, u jednoj grupi prikazan je odnos đavola prema onome što je sakralno, a u tri grupe prikazan je njegov odnos prema ljudima (savez, konačni sud, opsedanje...); u jednoj su pak grupi predstavljene psihološke

⁹ Ne iznenađuje pozamašan broj ovih frazeologizama u oba jezika; opozicija dobra i zla, često konkretizovana ovim pojmovima, bogom i đavolom, jedna je od osnovnih opozicija pri sagledavanju i razumevanju stvarnosti, i kao takva prisutna je u svesti svakog čoveka i naroda.

karakteristike đavola (aktivnost, dinamičnost), a u jednoj su slučajevi u kojima leksema đavo potpuno gubi značenje živog bića, te počinje da označava neku nevolju, problem (kao najčešću posledicu koju đavo kao biće stvara); u dve grupe ova leksema služi za intenziviranje, naglašavanje, a u jednoj grupi zamenljiva je leksemom *bog*.

1.3. Leksema *đavo/devil*.

Posle perioda paganstva (politeizam sa elementima panteizma) Sloveni razvijaju veru u jednog boga, koji upravlja anđelima i suprotstavlja se satanskom redu, pre svega *besovima* (*demonima*). Oni su predstavljali zle, nečiste duhove koji sablažnjavaju čoveka, nanoseći mu fizičku i moralnu štetu: bolesti, pijanstva, bludništvo i sl. (Толстој, Раденковић 2001: 13–14), a kasnije se ove osobine besova pripisuju đavolima – leksema *bes* se povlači iz upotrebe, a njen semantički sadržaj prenet je na leksemu *đavo*. Primarno značenje lekseme *đavo*, koje je u vezi sa hrišćanskim učenjem, jeste pali anđeo Denica, Satana, poglavar svih ostalih palih anđela. Satana je, zajedno sa svojim slugama, nečistim silama, besovima, izbačen iz neba jer se pobunio protiv Boga, te je smešten u središte pakla (Bajić, Vulović 2009: 272). U radu se leksemom *đavo* označava i Satana i *bes*, u skladu sa mentalnim leksikonom govornika srpskog jezika, kao i u skladu sa stanjem u srpskoj frazeologiji.

Kao što je značenje lekseme *bes* preneto na leksemu *đavo*, tako i u engleskom jeziku u svim frazeologizmima uočavamo leksemu *devil*, kojom se označavaju i zli duhovi i Satana (umesto lekseme *demon*¹⁰ ili konstrukcije *evil spirit*).¹¹

2. Analiza korpusa

2.1. Crno i ružno

Đavo, kao biće antropomorfnog oblika, ima životinjska obeležja koja ga čine simbolom ružnoće (Mršević Radović 2008: 204), pa srpski jezik poznaje poredbeni frazeologizam ružan kao đavo/vrag¹² ‘vrlo ružan’ (RJM)¹³ (pored komponente

¹⁰ Leksema *demon* pojavljuje se u samo jednom frazeologizmu: *work like a demon* (DSR).

¹¹ Srpska reč *đavo* i engleska reč *devil* etimološki su parovi, izvedeni od starogrčke imenice *διαβολος* ‘klevetnik’, koja je upotrebljena za prevod hebrejske reči *satan* (Хлебев 2010: 67).

¹² Govornici savremenog srpskog jezika u značenju ovog frazeologizma, kako se navodi u frazeološkim rečnicima, prepoznaju samo telesnu ružnoću. Međutim, motivaciona baza ove frazeme vezuje se ne samo za telesnu nego i za duhovnu ružnoću. Naime, u *Bibliji* se hebrejska reč *job* prevodi grčkim *kalós*

đavo, u srpskom jeziku u ovoj ulozi javljaju se i lekseme mrak, groblje, lopov, noć, smrt (RJM, RĐO, RSANU, RMS, RŽK)). Kao što se da videti iz navedenih leksema, koje su usko vezane za tamu, mrak, crnilo, može se zaključiti da u predstavi ružnog važnu ulogu ima crna boja: ružno ujedno označava nešto što je 'nečisto, prljavo, zamazano'; crno (Mršević Radović 2008: 204; Шафep 2015: 460). Crna se boja pripisuje đavolu kao središtu noći (Ševalije, Gerbran 1983: 143).¹⁴ Lik đavola, odnosno besova prethrišćanskog je porekla; to su bića prekrivena crnom dlakom i crna u licu (Толстој, Раденковић 2001: 171), pa postoji poredbeni frazeologizam *crn kao vrag* 'jako crn' (RSANU), kao i fraza *nije vrag tako crn* 'nije nesreća tako velika' (RJM). U RMS navodi se izraz *nije (ni) đavo onako crn kako ga slikaju / kao što ljudi govore / kao što ga bije glas / kao što izgleda* 'svako ima poneku vrlinu', u kome je verovatno došlo do redukcije. Pošto đavo nije samo simbol telesnog ružnog već i rđavog, zla, postoje frazeme koje se približavaju moralnom planu: *i za crnoga đavola, i crnome đavolu* u značenju 'i za najgorega' (RĐO), u kojima pridev *crn* ima ulogu da istakne, naglasi, da je nešto najgore, 'najcrnje'. U jednom ekscerpiranom frazeologizmu, ovaj pridev uz leksemu *đavo* javlja se fakultativno – *raditi kao (crni) đavo* 'raditi mnogo' (RSANU), a o njemu će više reči biti u poglavlju 2.13.

Iste predstave đavola pojavljuju se i u frazeološkim jedinicama engleskog jezika, pa se tako uočava poredbeni frazeologizam *as black as the devil* 'intensive

i *agathós, lep i dobar*, i označava osobe ili predmete koji izazivaju ugodne osećaje ili poletno stanje celokupnog bića, ukratko: sve što pribavlja sreću ili olakšava život na telesnom ili psihičkom nivou (Leon Dufour 1980: 205, Mršević Radović 2008: 202); dakle jednom rečju predstavljala se i lepota i dobrota. Uporedo s tim, i duhovna ružnoća praćena je telesnom ružnoćom; ono što je unutra ružno, rđavo, ružno je i spolja. Ovde se radi o internacionalnom kulturnom stereotipu – bog predstavlja obrazac savršene telesne lepote (što se pre svega odnosi na antičke i rimske bogove), a đavola, suprotnost bogu, odlikuje telesna ružnoća i fizička nedopadljivost (Mršević Radović 2008: 194; Шафep 2015: 458, 460).

¹³ Dalje u radu, pored svakog navedenog frazeologizma, biće označena skraćenica rečnika iz kog je frazeologizam ekscerpiran. Pošto se većina primera pojavljuje u oba frazeološka rečnika srpskog jezika (RJM i RĐO), kao i u deskriptivnim rečnicima (RMS i RSANU), radi bolje preglednosti i uštede prostora, u radu će biti naveden samo jedan od izvora. Isti princip biće primenjen i na frazeologizme u engleskom jeziku – biće naveden samo jedan rečnik, iako se većina frazeologizama pojavljuje u mnogim rečnicima koji su poslužili kao izvor za primere u engleskom jeziku. U nekim slučajevima, značenje frazeologizma dato je u kraćem obliku, radi uštede prostora.

¹⁴ Suprotno od toga stoji bog – predstavnik svetlosti (Ševalije, Gerbran 1983: 143). Među starim slovenskim bogovima pominje se Černobog/Crnobog, zao bog; pretpostavka je da se radi o đavolu iz hrišćanske mitologije koji je uzdignut u rang bogova (Толстој, Раденковић 2001: 30–31).

black colour' (*RMVM*),¹⁵ kao i izraz *the devil is not as black as he is painted*, u istom značenju kao i u srpskom jeziku, 'everyone has a redeeming feature' (*RMVM*). I u engleskom jeziku ružnoća se može prikazati upoređivanjem sa đavolom, ali se mesto lekseme *devil* koristi leksema *dickens*¹⁶ – *looking like the dickens* (*RŽK*). Pored ovog, javlja se i poredbeni frazeologizam *as ugly as sin* (*RMVM*), gde se konkretna osobina, ružnoća, povezuje sa apstraktnim pojmom, grehom. U rečnicima se mogu naći dva značenja: 'physically or morally hideous' i 'very ugly' (*DCA*, *RMVM*), a sudeći po prvom navedenom značenju, ovaj frazeologizam može se upotrebiti i pri predstavljanju moralne ružnoće, što upravo i jeste njegova motivaciona baza. U rečniku se navodi da je ovo poređenje zamenilo i potisnulo nekadašnje *as ugly as the devil*,¹⁷ koje više nije u upotrebi, te ga rečnici uglavnom ne beleže (*DCA* 2003: 1120).¹⁸

2.2. Delovi tela

Kao što je maločas navedeno, u narodnoj tradiciji đavoli se predstavljaju kao antropomorfnja stvorenja pokrivena crnom dlakom, a često se prikazuju s rogovima na vrhu čela, repovima, i kopitama (jednim kopitom), izbuljenim i krvavim crvenim očima, sa šiljastom bradicom i retkim brkovima, povijenim nosom kao u orla, na prstima imaju orlove nokte (Толстој, Раденковић 2001: 171; Кулишић и др. 1998: 160). U *Rečniku simbola* navodi se da svođenje đavola na oblik životinje simbolički iskazuje pad duha (Ševalije, Gerbran 1983: 143). Ovakav izgled đavola sačuvan je u pojedinim frazeologizmima u srpskom jeziku: *vući vraga za rep* 'izazivati, tražiti batine' (*RJM*), *đavo ga je uzeo u svoje kandže* 'počeo je da se ponaša kako ne valja' (*RJM*), *znati gde je đavo potkovan* 'biti dobro obavešten o nečemu' (*RJM*), *đavola bi na ledu potkovao* 'veoma je vešt i dovitljiv' (*RJM*). U vezi sa poslednja dva frazeologizma, D. Mršević Radović govori o narodnom verovanju prema kome je demon donjeg sveta, odnosno đavo, jedini obuveni demon i ima opanke (1987: 107;

¹⁵ Pored ove, u engleskom jeziku javljaju se još lekseme *hell*, *Hades*, *death*, *midnight*, *night*, *ink*, *hat*, *thunder*, *the grave*, *soot* 'čad', *raven* (*raven's wing*) 'gavran' (*RMVM*, *DCA*), od kojih neke navode i rečnici srpskog jezika. Od navedenih, najučestalije je pojavljivanje lekseme *night* (*DCA*).

¹⁶ Leksemu *dickens* rečnici engleskog jezika navode kao eufemizam lekseme *đavo*, uz kvalifikator *old-fashioned* (*OALD*).

¹⁷ Prema podacima koje navodi K. Amer, frazeologizam *as ugly as sin* prvi put je zabeležen 1801. godine, i od tada potiskuje frazeologizam *as ugly as the devil* (*DCA* 2003: 1120).

¹⁸ U rečnicima engleskog jezika nalazi se i poredbeni frazeologizam *as ugly as toad* 'ružan kao žaba krastača' (*DRS*), što se, osim sa osobinom ružnoće, koja bi se mogla pripisati ovoj životinji, može povezati i sa čestom pojavom žaba u engleskim verovanjima i folkloru. Naime, žabe su predstavljale saradnike veštica, koje su često i same preuzimale njihov oblik (Simpson, Roud 2003: 361).

Шафџер 2015: 461). Kao motivaciona baza moglo je poslužiti potkivanje kopita, ali i opanaka. Drugi od njih sadrži i komponentu *led*, čime se pojačava značenje dovitljivosti, spretnosti osobe kvalifikovane ovim frazeologizmom, pošto je u stanju ne samo da potkuje đavola, nego i da ga smesti u okolnosti potpuno suprotne od onih koje odgovaraju njegovoj pravoj prirodi – na led, hladnoću (a za đavola se, pre svega, vezuju pakleni prostori, vatra, vrelina). *Longman Dictionary of English Language and Culture* takođe navodi predstavu đavola sa kopitama.

U engleskom jeziku pojavljuje se frazeologizam *pull the devil by the tail*. Za razliku od frazeme u srpskom jeziku – *vući vruga za rep*, koja ima značenje ‘izazivati, tražiti batine’, uz ovu frazemu u engleskom jeziku stoji značenje ‘srljati u propast’ (*RRM*). Moguće je da se ovde zapravo radi o ‘poslednjoj slamki spasa’, o traženju pomoći od onoga koji uvek na kraju dovodi do propasti, od samog đavola. Druga frazema koja pripada ovoj grupi takođe ima leksemu *tail, know where the devil keeps his tail* ‘biti preterano lukav’ (*RRM*). Ovaj frazeologizam, po svom značenju sličan srpskom *znati gde je đavo potkovan*, svoju osnovu ima u shvatanju đavola kao bića čije je poreklo i mesto boravka čoveku nepoznato i nedokučivo, pa se zato onaj koji to zna smatra prepredenim, lukavim i dobro upućenim. (Sličan je i frazeologizam *znati gde đavo spava*, o kome će više reči biti u poglavlju 2.11. ovog rada.)

2.3. Kovač

Frazema *đavolu je ispod čekića utekao (pobegao)* takođe služi za kvalifikovanje ljudi koji su ‘vrlo vešti, prepredeni, lukavi’ (*RDO*). Njome se opisuje osoba koju je sam đavo skovao, koja se odvojila od đavolskog sveta i takva, ‘đavolski skovana’, došla među ljude. Najverovatnije je da je na nastanak ovog frazeologizma uticalo verovanje da su kusi (stari) đavoli,¹⁹ koji znaju mnogo, osnovali kovački zanat (Кулишић и др. 1980: 160; Шафџер 2015: 461). I da nije tako, leksema *kovač*, kao prototip zanatlije, povezana je s leksemom *tvorac, stvoritelj*, pa može služiti ‘proizvodnji’, u ovom slučaju, lukavih ljudi.²⁰

Ovakvo poimanje đavola nije uočeno ni u jednom frazeologizmu u engleskom jeziku.

¹⁹ Suprotno kusim (starim) đavolima stoje reponje (mladi) đavoli (Кулишић и др. 1980: 160).

²⁰ U *RMS*, pod drugim, figurativnim značenjem lekseme *kovač* stoji „онај који нешто ствара, саставља, изграђује, творач“, а као једно од значења лексеми *kovati* navodi se „фиг. постизати нешто, стварати, изграђивати“.

2.4. Prerušavanje

Đavoli su se mogli pretvarati u crnu mačku, psa, svinju, zmiju, češće putnika (Толстој, Раденковић 2001: 171), па вероватно отуда *đavolu u torbu otići/doći* 'propasti, nestati' (RJM), *iskočiti/skočiti/ispasti/uteći đavolu/vragu iz torbe* 'biti nestašan/vragolast/prepreden/snalazljiv' (RJM). I božanstva, i demoni, često su na sebe uzimali neke ljudske osobine, prosjaka ili putnika, a cilj je postizanje tajnovitosti prave prirode kako ih ljudi ne bi prepoznali (Кулишић и др. 1980: 42).

U engleskom folkloru takođe je čest motiv 'maskiranja' đavola, "He may appear as a black dog or a black cock; if in human form, he wears black clothes", opet u cilju skrivanja prave prirode (Simpson, Roud 2003: 95). Možda je ovo uticalo na razvoj frazeologizma *devil in disguise* 'something or someone that appears to be good, useful, or benevolent, but that in reality proves to be the opposite', a koji može poslužiti za prikazivanje ljudske dvoličnosti (DCA).²¹ Slična ovoj frazemi u srpskom jeziku jeste frazema *vuk u janjećoj/ovčijoj koži; vuk pod janjećom/ovčijom kožom* 'loš, opak čovek, osoba koja zle namere krije pod maskom plemenitosti i blagosti, dvolična osoba' (RJM), mada i u engleskom jeziku postoji izraz *a wolf in the sheep's clothing* (DŽK).²² Druga frazema u engleskom jeziku koja bi se mogla uvrstiti u ovu grupu jeste *the devil incarnate* 'the devil in human form'. Njene pojave uočavaju se u Šekspirovom *Henriju V*²³ i *Titu Androniku*²⁴ (XVI vek) (DRS).

2.5. Magijska moć imena

U narodnoj tradiciji postojale su zabrane spominjanja đavoljieg imena, jer se verovalo da bi se time moglo prizvati zlo, па отуда многи еуфемизми у српском језику: *rogati, neopranko, prokletnik, crni, kusi* i sl. (i sama leksema *vrag* navodi se kao eufemizam, mada sa sinhronog aspekta ne postoji razlika između ove lekseme i lekseme *đavo*; prva je više rezervisana za zapadnu varijantu srpskog jezika) (Толстој, Раденковић 2001: 171).

²¹ Suprotnog značenja je frazeologizam *blessing in disguise* 'a misfortune that unexpectedly turns into good fortune' (DCA).

²² Na ovu frazemu nailazimo u Bibliji: "Beware of false prophets, which come to you *in sheep's clothing*, but inwardly they are ravening *wolves*" (Matt. 7:15); „Чувајте се лажнијех пророка, који долазе к вама у *одијелу овчијему*, а унутра су *вуци* грабљивци" (Mat. 7:15). К. Амер наводи да је порекло овог frazema још старије, потиче из басне о вуку који се обукао у janjeću кожу и на тај начин се прикрао стаду (DCA 2003: 1176).

²³ "Yes, that a did, and said they were *devils incarnate*" (Henry V 2.3.30).

²⁴ "O worthy Goth, this is the *incarnate devil*

That robb'd Andronicus of his good hand." (Titus Andronicus 5.1.40–48).

U engleskom jeziku postoji idiom koji odslikava ovo verovanje – *talk/speak of the devil* ‘something when a person you are talking about arrives and you are not expecting them’; ovaj idiom najpre se odnosio na zabranu izgovaranja đavoljeg imena (kako se đavo ne bi pojavio), a potom je izgubio negativnu konotaciju i počeo da se odnosi na bilo koju osobu koja bi se pojavila kada se o njoj govori (DCA). Nastao je skraćivanjem izraza *Speak of the devil, and he will appear* i *Talk of the devil and he is sure to appear*. U srpskom jeziku u ovom kontekstu koristi se izraz *Mi o vuku* (*vuk na vrata*). Moguće je da je za pojavljivanje lekseme *vuk* u srpskom jeziku namesto lekseme *devil* u engleskom zaslužno staro slovensko verovanje da je vuka napravio sam đavo, te se vuk povezuje sa onostranim i smatra se demonskim bićem (Раденковић, Толстој 2001: 104).²⁵

2.6. Strah od sakralnog

Predmet frazeologizacije u srpskom jeziku nije samo afektivno stanje straha,²⁶ već i probuđeni mehanizam odbrane – pre svega bežanje od opasnosti. U prethrišćanskom periodu, izazivač straha, objekat od kojeg se beži, često je vatra, kuga, grom, a hrišćanstvo se opasnom delovanju zlih bića suprotstavlja novim zaštitničkim sredstvima i obrednim radnjama koje će motivisati značenje frazeologizama tzv. magijsko-religijskog modela²⁷ (Mršević Radović 2008: 190). Kao najjače oružje javljaju se amblemi: krst, tamjan, sveta voda, sveća. Verovanje u zaštitnu snagu ovih predmeta motivisalo je izraze: *bežati* (*zazirati, uklanjati se*) od koga/od čega *kao đavo od krsta* (*sveće, tamjana*) / *kao vrag od tamjana* (*svete vodice*); *bojati se* (*čuvati se*) koga/čega *kao vrag tamjana* ‘izbegavati svaki dodir ili susret, zazirati od koga/čega, ne trpeti koga/što’ (*RJM*), kao i izraz *mrzeti* koga *kao đavo krst* (*tamjan, sveću*) ‘mrzeti jako’ (*RĀO*).²⁸ U narodnim

²⁵ Da se vuk doživljava kao opasnost, neprijatelj, što je često preneto i u sferu demonskog, vidljivo je u još nekim frazemama i izrekama u srpskom jeziku: *vuci te pojeli* (*izeli*) – kletva; *živom se vuku rep ne meri* ‘opasno je napadati, izazivati nekoga ko je moćan’ (*RMS*); *krsti vuka, a vuk u goru* (Стефановић Караџић 1849: 161); *vuk mu put presekao* – kletva (Стефановић Караџић 1849: 40). Na ovakvog vuka nailazimo i u jednom idiomu u engleskom jeziku, *keep the wolf from the door* ‘ward off starvation or financial ruin’. K. Amer objašnjava da je ovde akcenat na grabežljivoj i halapljivoj osobini vuka, što svoju osnovu ima u basnama (DCA 2003: 579).

²⁶ Npr. kao što je slučaj u frazeologizmima *hladno je kome oko srca, sledila se kome krv u žilama* i sl. (Mršević Radović 2008: 189).

²⁷ D. Mršević Radović izdvaja tri strukturno-semantička modela frazeologizama sa značenjem □bežati pred kim (čim): *vatreni* (npr. *bežati kao od vatre*), *epidemijski* (*bežati kao od kuge*) i *magijsko-religijski*, kojem pripadaju frazeme ispitivane u ovom radu (2008: 190).

²⁸ Slično je i u ruskom i bugarskom jeziku, ali se u frazeološkoj strukturi, osim navedenih, mogu javiti i lekseme *jevanđelje, pop* (Mršević Radović 2008: 192–193).

verovanjima v o d a je jedan od prvih elemenata univerzuma, simbol je života i kao takva služi kao sredstvo za magično očišćenje (Толстој, Раденковић 2001: 87). Hrišćanski inicijacijski obred krštenja, koji se vrši svetom vodom, predstavlja oblik očišćenja od demona (Mršević Radović 2008: 193), a tokom obreda sveštenik izgovara reči kojima se vrši odricanje od Satane. S druge strane, k r s t je služio kao zaštita od uroka, i njime su se plašile životinje i demonska bića (Толстој, Раденковић 2001: 308). Krst je, takođe, simbol Hrista i hrišćanstva.²⁹ Drugi značajan utuk protiv demonskog bića jeste t a m j a n , čiji dim dižući se prema nebu predstavlja molitvu kojom se izražava dostojna hvala (slava) Bogu (Mršević Radović 2008: 193). S v e ć a je, u hrišćanstvu, svojom svetlošću znak žive Božje prisutnosti.³⁰

U frazeologiji engleskog jezika, uz leksemu *devil* pojavljuje se jedan od navedenih zaštitnih simbola – sveta voda, *as the devil loves holy-water* (uz naznaku *ironično*). Autor frazeološkog rečnika u prevodu se pak opredelio za leksemu *krst*, ‘kao što đavo voli krst’ (*RRM*), smatrajući verovatno ovo rešenje bliže srpskom jeziku. Nalazimo i frazeologizam *to shun someone/something like the devil (informal)* (*RŽK*), u kom nije ekspliciran izazivač bežanja. Ovde je zapravo akcenat na brzini, okretnosti, kao osobini karakterističnoj đavolu, o čemu će više reči biti u odeljku 2.11.³¹

2.7. Stanište

U srpskom jeziku postoji nekoliko frazeologizama kojima se posredno određuje prostor koji zauzima đavo: *patiti kao vrag na plitkom dnu*; *patiti / mučiti se kao đavo u plitkoj vodi*; *živeti kao vrag u malo vode* ‘vrlo oskudno/teško/nezgodno živeti; živeti u neprestanim brigama’ (*RJM*). Prema slovenskoj mitologiji, predstave prethrišćanskih đavola, odnosno besova, često su vezane za vodena područja; oni naseljavaju močvare, virove, raskrsnice, vodenice, bunare, ponore, jezera, ritove, duboke vode s vrtlozima itd. (Толстој, Раденковић 2001: 171; Кулишић и др. 1998: 160) D. Mršević Radović daje tumačenje da je ovde akcenat na svemu onome što se odnosi na *duboku vodu*; s druge strane, *plitka voda* znači za đavola izuzetnu,

²⁹ Krst je jedan od najstarijih sakralnih znakova u svetskim mitopoetičkim i religijskim sistemima (Толстој, Раденковић 2001: 306).

³⁰ „И ноћи више неће бити, и неће требати свјетилъке, ни свјетлости сунчане, јер ће их обасјавати Господ Бог и цароваће у вијеке вијекова“ (Отк. 21:5).

³¹ U engleskom jeziku uočen je i frazeologizam *to avoid someone/something like the plague (plague ‘kuga’)* (*RMVM*), koji, prema klasifikaciji D. Mršević Radović, pripada takozvanom epidemijskom modelu (2008: 190).

pa i životnu opasnost (1987: 95).³² Sa istim značenjem javlja se i frazema *živeti kao vrag* (RJM), i njeno frazeološko značenje neprozirno je dok se ne sagleda sa dijahronog aspekta.³³

Gotovo svi rečnici iz kojih su ekscerpirani idiomi u engleskom jeziku navode frazeologizam (*caught*) *between the devil and the deep (blue) sea* 'između dva zla' (RRM), u kom se prikazuje izbor između dve velike opasnosti. U mnogim kulturama duboka voda (najčešće mora i jezera) smatrana je staništem natprirodnih bića, zlih stvorenja koja vode u smrt (Kuper 1986: 188), ali to nije moralo poslužiti kao osnova za nastanak ove frazeme.³⁴ Voda kao prirodna sila često je u uskoj vezi sa opasnošću, nevoljom. Ekvivalent koji se navodi u srpsko-engleskom frazeološkom rečniku (pored ostalih) jeste i frazeologizam *između Scile i Haribde* (RBG). Naime, i ovde se izbor između dva zla opisuje pobuđivanjem slika vodenih nemani.³⁵

Daljina se često shvata kao prostor drugačiji od prostora u kom se nalazimo, čovekova komunikacija s njim (odlazak/dolazak) otežana je ili nemoguća, i u frazeologiji taj je prostor rezervisan za zla i opaka demonska bića (Mršević Radović 2008: 28–29). Tako se kraj vezan za đavolje stanište zamišlja na velikoj udaljenosti, pa se u frazemama *biti u vruga doma* i *pri vrugu biti* javljaju značenja 'biti daleko' i 'biti na zlu putu'. Slični ovima su i frazeologizmi: *ići (otići, odleteti) u vruga* (*do vruga, k vrugu, po vrugu*) / *u đavola* (*do đavola, do sto đavola*); *baciti/dati/poslati/oterati/pustiti koga/što do vruga* (*k vrugu*) / *do đavola*, ali je njihovo primarno značenje 'propasti/propadati', odnosno 'ostaviti/napustiti/odbaciti nešto' (RĀO), a ne značenje prostora, udaljenosti. Posredno se može uspostaviti veza sa daljinom: otarasiti se nekoga podrazumeva, pre svega, udaljiti ga od sebe.

³² Vo d a kao prirodna sila, opasna i nesavladiva, u motivacionoj je bazi mnogih frazema kojima se konotiraju opasnosti, muke itd. (Ružić 2011: 114), npr. u *plitkoj vodi* (*u tankim vodama*) *biti, doći na plicak* i sl. (RJM).

³³ Podatke o smeštanju đavola u ovakve prostore nalazimo i kod Vuka Stefanovića Karadžića, u pripoveci *Đavo i njegov šegrt*, gde je đavo predstavljen kao majstor plivanja sa dvorima na dnu vode (Пантић 1988: 71–73).

³⁴ U engleskom jeziku postoji i frazeologizam (*to*) *come hell or high water*, u kome je opet moguće da se samo radi o dve opasnosti – vatrenoj i vodenoj, s tim što prva leksema nedvosmisleno ukazuje na đavolje stanište. I srpski jezik poznaje frazemu *između vatre i vode* (RRM).

³⁵ Scila i Haribda, prema starom grčkom verovanju, bile su grozne nemani koje su potapale lađe i proždirale mornare. Scila je živela ispod visokog morskog grebena, a nasuprot nje bila je Haribda, koja je tri puta dnevno uvlačila u sebe ogromne količine morske vode i proždirala brodove i mornare (Шипка 2010: 18–20). Dakle, ovakva vrsta izbora između dva zla vezuje se za morske dubine i zveri još u vreme Homerove *Odiseje*. Osim ovog frazeologizma u srpskom jeziku, rečnici kao prevodne frazeme navode i *između dve vatre* i *između čekića i nakovnja* (RBG). Sve navedene frazeme u istoj formi javljaju se i u engleskom jeziku (RŽK).

U engleskom jeziku nailazimo na frazeologizme *to go to the devil* 'to be ruined; to go away' (*OALD*); *wish a person to the devil* 'poslati nekog u đavola' (*RRM*),³⁶ kao prevodne ekvivalente navedenih frazeologizama u srpskom jeziku.³⁷

2.8. Sud i kazna

Kao što je bilo vidljivo u navedenim frazeologizmima, đavo asocira na propast, uništenje, destruktivnu snagu, a ponekad može biti povezan i sa samom smrću. Tako se prema frazeologizmu *ići/otići/poći Bogu na račun* 'umreti' razvija i frazema *otići vragu na račun* (*RJM*). Još u Starom Egiptu i Grčkoj, smrt je vodila do suda mrtvih, a vera u Božji sud temeljni je pojam i u *Bibliji*. U *Starom zavetu* Bog se, kao vrhovni pravododavac, parniči sa svojim narodom: dovodi ga pred svoje sudište, izriče presudu i priprema se da je izvede.³⁸ I *Novi zavet* govori o poslednjem sudu, na kome će Hrist imati glavnu ulogu, a čovečanstvo će morati da položi račune (Mat. 25:14–30). Prema hrišćanskom učenju, svi ljudi će biti sakupljeni u Carstvo ili predati na večne muke, što dovodi do drugog gospodara – đavola. Otuda leksema *bog* može biti zamenjena leksemom *vrag/đavo*, a frazeologizam ovom zamenom dobija negativnu konotaciju.³⁹ Sličan ovom je i frazeologizam *doći će đavo/vrag po svoje* 'ne može se smrti izbeći; loši postupci donose zasluženu kaznu, dogodiće se nesreća' (*RJM*).

³⁶ Pored ovih frazeologizama upućuje se na varijante *to go to the dogs*, *to go to hell* i *to go to blazes* (*RMVM*), gde u doslovnom prevodu uočavamo komponente *psi*, *pakao* i *plamen*, od kojih poslednje dve jasno upućuju na đavolje stanište. Što se tiče prve lekseme, potrebno je napomenuti da se u engleskom folkloru često javljaju natprirodna bića u liku pasa (crni psi, đavo koji je prurušen u psa) (Simpson, Roud 2003: 96–97), ali je moguće da se misli na *hranu psima*. Leksema *hell* često se pojavljuje namesto lekseme *devil* u engleskoj frazeologiji. Srpskom jeziku nije poznat nijedan od tri navedene varijante frazeologizama.

³⁷ U srpskom, kao i u engleskom jeziku, pojavljuju se imperativne forme. Rečnici engleskog jezika ovakve forme navode kao idiome, a srpski jezik ih smešta u fraze u širem smislu reči (kletve, psovke (*RMS*)). U *RMS* ove se frazeme navode pod izrazima. Pošto u korpus nisu ušle poslovice, izreke, pa ni kletve, ovi izrazi takođe izostaju: *Idi dođavola! Go to the devil! (Go to hell!)*, kao i *Neka ga đavo nosi! Đavo ga odneo! (The devil take him (it)! Dođavola s tim! Dođavola! Do sto đavola! K vragu! To the devil/heck/hell with it!* (*RMS, DŽK*).

³⁸ Brojne su potvrde u *Starom zavetu*: „A Sara рече Авраму [...] Господ ће судити мени и теби.” (1 Мојс. Пост. 16:5); „Бог Аврамов и богови Нахорови, богови оца њихова, нека суде међу нама.” (1 Мојс. Пост. 31:53); „Господ нека буде судија, и нека расуди између мене и тебе; он нека види и расправи моју парницу и избави ме из руке твоје.” (1 Сам. 24:16); „Устаје Господ на нарбу, стоји да суди народима.” (Ис. 3:13).

³⁹ Za razliku od ovog frazeologizma, u nekima zamena leksema *bog* i *đavo* ne dovodi do promene značenja frazeologizma, niti do prelaska konotacije iz pozitivne u negativnu (npr. *uzeo bog/vrag ušur* od koga), o čemu će više reči biti u poglavlju 2.15. ovog rada.

U engleskom jeziku takođe postoji frazema povezana sa ‘računom, naplatom’, *the devil (and all) to pay; there will be the devil to pay* ‘impending trouble or other bad consequences following from one’s actions’ (RRM).⁴⁰ Moguće je da ova frazema svoje poreklo duguje zadnjem računu – đavo sabira sve čovekove greške i promašaje, i na kraju dolazi do naplate. U rečnicima engleskih idioma navodi se i aluzija na Geteovog *Fausta* (‘Faustian bargain’ (DFLR)), tačnije na čoveka koji svoje želje i greške na kraju otplaćuje Satani, predajom sopstvene duše. K. Amer navodi: “This expression originally referred to trouble resulting from making a bargain with the devil, but later was broadened to apply to any sort of problem” (DCA 2003: 261). Ukoliko uzmemo u obzir poslednje navedeno tumačenje, ova frazema vrlo je bliska temi sledećeg poglavlja u ovom radu, u kome se opisuje saradnja, pakt, čoveka i đavola.⁴¹ Sličnu osnovu ima i frazeologizam (*to give the devil his due* ‘priznati svačije zasluge’ (RRM), koji je značenjski blizak frazeologizmu biblijskog porekla: *dati caru carevo, a bogu božje*. U nekim rečnicima navodi se da se ovaj frazeologizam prvi put pojavljuje u Šekspirovom *Henriju IV* (XVI vek)⁴² (DSR), te spada u već pomenute ‘šekspirovske’ fraze koje su postale česte u engleskom jeziku.

2.9. Pakt i saradnja sa ljudima

Prema mitološkim, a i hrišćanskim verovanjima, đavo se prikazuje kao biće koje se stalno petlja u život ljudi, pravi im sitne pakosti, primorava ih na neopravdane postupke (‘uvodi u greh’), pokušava da zadobije čovekovu dušu (Толстој, Раденковић 2001: 171).⁴³ Shodno tome, u svesti čoveka postojala je razvijena slika borbe za ljudsku dušu koja se vodi između boga i đavola: neprestanog smenjivanja dobra i zla u svakome. Takvo verovanje poslužilo je kao motivaciona baza za razvoj mnogih izrazito slikovitih frazema koje opisuju sklapanje pakta sa đavolom, prodavanje duše đavolu i razne vidove saveza sa nečistom silom. Tako se u srpskoj frazeologiji javlja frazeologizam *prodati (dati, predati, zapisati, zaveštati) dušu đavolu/vragu* ‘krenuti zlim putem, postati opak/zao’ (RDO), i njemu slični: *prodati se đavolu* ‘nepošteno postupati, predati se zlu’ (RJM),

⁴⁰ I u ovim frazemama leksema *devil* zamenljiva je leksemom *hell* (DSR).

⁴¹ U vezi sa ovom frazemom u *Dictionary of Idioms and their Origins* stoji: “Many have tried to make a Faustian bargain with Satan (hence to sell one’s soul to the devil), but for the favours or powers received there is always a price to pay later.”

⁴² “Orleans: And I will take up that with *Give the devil his due*.” (Henry IV 1.1.2).

⁴³ Prema narodnoj tradiciji, svoju dušu đavolu prodavali su vešci i veštice (Толстој, Раденковић 2001: 171).

predati se vragu ‘odlučiti se na zla dela’ (*RJM*). Frazeološke jedinice koje odlikuje posebna slikovitost, a koje ukazuju na saradnju između čoveka i đavola jesu: *pobratiti se s vragom, ručati (večerati) s vragom* ‘odlučiti se na zla dela’ (*RJM*), *ženiti đavola* pokr. ‘raditi nešto rdavo, izazivati smutnju među ljudima’ (*RDO*). U sve tri navedene frazeme prikazuje se blizak odnos između čoveka i đavola, toliko blizak da je savez ljudskog i đavoljeg zasnovan na krvnom srodstvu – bratskom (pobratimskom), dok se upotrebom glagola *ručati* i *večerati* prizivaju slike vremena i mesta okupljanja cele porodice, simbolizujući zajedništvo u porodičnom domu. Vrhunac ove veze prikazuje se obredom ženidbe. U ovu grupu spada i frazeologizam *tražiti đavola (svećom, bez sveće, s lučem)*⁴⁴ ‘bespotrebno se izlagati opasnosti, srljati’ (*RDO*). Frazemom *okrenuti k vragu* ‘odati se zlu, pokvariti se’ (*RJM*) predstavljeno je okretanje od boga/dobra ka njegovom opozitu – vragu/zlu, a slična njoj je i frazema *poći đavoljim tragom/putem* ‘poći naopako’ (*RMS*). Udruživanje sa đavolom neizostavno ima negativne posledice za samog čoveka, što je u srpskom jeziku iskazano frazemom *sejati/saditi s vragom tikve* ‘loše proći’ (*RJM*). D. Mršević Radović objašnjava nastanak ovog frazeologizma kondenzacijom poslovice *Ko s vragom/đavolom tikve sadi, o glavu mu se lupaju* (*RMS*), koju nalazi još kod Vuka (Стефановић К. 1849: 153), a pretpostavka je da je izvor ovoj poslovice narodna priča (2008: 61). Frazeologizam *paliti (zapaliti) vragu sveću* ‘družiti se s lošim osobama, loše osobe braniti’ (*RJM*) priziva sliku molitve koja se najčešće odvija uz upaljenu sveću, a u ovom slučaju uzdanje i molitva ne upućuju se (očekivano) bogu, nego đavolu.⁴⁵ Postoji i frazema *paliti Bogu i vragu/đavolu sveću* ‘nastojati udovoljiti dvema stranama’ (*RJM*), i to je jedina zabeležena frazema u srpskom jeziku koja sadrži obe ove leksičke komponente, *bog* i *đavo*.⁴⁶

U engleskom jeziku nije uočeno ovoliko raznolikih frazeoloških jedinica koje prizivaju slike saradnje i pakta između čoveka i zla, đavola. Kao semantički ekvivalent prvoj navedenoj frazemi javlja se frazeologizam *to sell one's soul to the devil* (*RMVM*). Ovde spada i frazema *hold the candle to the devil* ‘pomagati

⁴⁴ Element *sveća* u ovom i drugim frazeologizmima uz leksemu *tražiti*, svoj izvor nalazi u čuvenoj anegdoti o antičkom grčkom filozofu Diogenu iz Sinope (IV vek pre.n.e.), koji je usred podneva šetao sa svećom u ruci, a na pitanje zašto to čini, odgovorio: „Tražim čoveka” (Коларић 1998: 69).

⁴⁵ Kod Vuka se nalazi poslovice *Dobro je (kašto) i đavolu svijeću zapaliti* (1849: 50), u kojoj je, za razliku od navedenog frazeologizma, ova radnja kvalifikovana kao pozitivna (pod uslovom da se njoj pribegava umereno).

⁴⁶ I u srpskom i u engleskom jeziku česte su poslovice koje u sebi sadrže obe lekseme (npr. *God sends corn and the devil mars the sack* (*DŽK*); *Where God has his church, the devil will have his chapel* (*DŽK*); *Dobar je Bog, ali su i đavoli jaki* (*DŽK*); *Bog je šalu ostavio, a đavo crkvu* (Стефановић К. 1849: 18)).

nevaljalcu; praviti spletke' (*RRM*), koja prikazuje pomaganje, 'osvetljavanje' radnji đavolu, a time i saučesništvo sa zlim silama, dok se upotrebom lekseme *sveća*, o čijoj simbolici je već bilo reči (poglavlje 2.6. ovog rada), pored toga što se evocira neko starije vreme, asocira na molitvu, i time dodatno ističe odabir zla kao suprotnosti od dobra. Opet kao semantički ekvivalent navedenoj frazemi u srpskom jeziku, pojavljuje se i frazema biblijskog porekla *to serve God and Mammon* (*RŽK*).⁴⁷ U *Jevanđelju po Mateju* (6:24) stoji „He можете Богу служити и мамони”,⁴⁸ čime se poručuje da izbor između dobra i zla mora biti dosledan i isključiv, beskompromisan. Zanimljiv je i frazeologizam *to raise the devil* (*DŽK*), koji se javlja u nekoliko varijanti: *to raise the dickens/hell/heck/ cain (Cain)* (*DŽK*) 'behave in a rowdy or disruptive way; to complain angrily about something and to cause a lot of trouble for the people who are responsible for it' (*DCA*).⁴⁹ Sve ove lekseme upućuju na slično značenje: *dickens* je eufemizam lekseme *devil*,⁵⁰ dok se leksema *hell* i u mnogim drugim frazeologizmima javlja na mestu lekseme *devil*, bez promene značenja frazeologizma (što je i očekivano, s obzirom na njihovu semantičku bliskost: prostor kome pripada i koji zaposeda đavo počeo je da se koristi u značenju samog đavola). Leksema *cain/Cain* odnosi se na biblijsku ličnost, Kajina, sina Adama i Eve, koji je ubio svoga brata Avelja i time postao simbolom zla.⁵¹ U sva tri frazeologizma *raise* ima značenje *bring up, nurture*, dakle radi se o podizanju, negovanju, odgajanju Kajina/đavola. Zbog ovakve slike, u kojoj vidimo đavola koga je čovek uzeo da odneguje i pripremi za ovaj svet, ovaj frazeologizam našao se u grupi koja se odnosi na saradnju i savez između čoveka i đavola.⁵²

Pored opisanih frazema, postoji veliki broj izreka koje prikazuju slike zajedničkog 'poslovanja' čoveka i đavola: *Do business with the devil and devil will*

⁴⁷ Mamon je zli duh, demon bogatstva; personifikacija bogatstva i lakomosti, pohlepe za materijalnim dobrima, po imenu boga bogatstva, imetka nekih starih prednjoozijskih naroda (*RMS*).

⁴⁸ „Нико не може два господара служити: јер или ће на једнога мрзити, а другога љубити; или једноме вољети а за друго не марити” (Мат. 6:24).

⁴⁹ K. Amer navodi i vreme pojavljivanja ovih frazeologizama: najstariji je sa leksemom *hell* (oko 1700), potom sa leksemom *devil* (oko 1800), a sa leksemom *Cain* pojavljuje se 1840. godine (*St. Louis Daily Pennant*) (*DCA* 2003: 864).

⁵⁰ Leksema *dickens* prvi put se javlja u XVI veku, i njeno poreklo nije povezano sa Čarlsom Dikensom (*DFLR*). U *OALD* se uz ovu leksemu navodi kvalifikator *old-fashioned*.

⁵¹ „Али кад бијаху у пољу, скочи Кајин на Авеља, брата својега, и уби га. [...] А Бог рече: шта учини! Глас крви брата твојега виче са земље к мени. И сада, да си проклет на земљи која је отворила уста своја да прими крв брата твојега из руке твоје” (1 Мојс. Пост. 4: 8,11).

⁵² Engleski jezik poznaje i frazemu *to merry hell* (*with*) □napakostiti, naškoditi' (*RBG*), kao ekvivalent frazeologizma *ženiti đavola*, ali se umesto lekseme *hell*, bar u rečnicima koji su korišćeni u ovom radu, ne pojavljuje i leksema *devil*.

destroy you (DŽK); They that deal wi' the devil get a dear pennyworth (RMVM), koje uvek ukazuju na neizostavno loše posledice svakog vida saradnje i posla sa đavolom, a idiomom *He that sups with the devil must have a long spoon* 'if you have dealings with a dangerous people, you must be careful that they do not hurt you' (*RMVM*) ističe se očekivanost takvih posledica, i zato savetuje opreznost.

2.10. Zlo i opsedanje ljudi

Pošto se đavo smatra „simbolom zla” (Ševalije, Gerbran 1983: 143), ne iznenađuje pojava poredbenog frazeologizma *zao/pakostan kao vrag (RJM)*. Đavo 'opseda' ljude, pokušavajući da ih pridobije i upravlja njihovim odlukama i radnjama. Stoga u srpskom jeziku postoji grupa frazeologizama koja upućuje na verovanje da je đavo u stanju zauzeti i zaposesti ljudsko telo i čoveku 'pomutiti' pamet: *ušao đavo (vrag) u koga, ušao đavo pod kožu* i *ušao đavo u glavu* 'pomamiti se, pobesneti, izgubiti pamet, postati beskrajno drzak' (*RJM*); *isterati đavola* iz koga 'smiriti/opametiti koga, ukoriti koga' (*RJM*). Ovim 'đavoljim opsedanjem' opisuje se stanje besa, drskosti, nemira, a njegovim izlaskom – stanje smirenosti.

I engleski jezik poznaje ovakve frazeologizme: *full of the devil (informal)* 'pun đavolija, vragolija' (*DŽK*) i *the devil get into somebody (DŽK)*. Prvi navedeni ima blaže značenje – ne vezuje se za drskost i bes, nego pre za nestašluk (slično značenje iskazuje se hipokoristicima u srpskom jeziku: *vragolan, đavolak*).⁵³

2.11. Pokretljivost i budnost

Đavo se stalno petlja u živote ljudi, praveći im sitne pakosti i smicalice, a prikazuje se kao biće dinamično, nemirno, spretno, snalažljivo, *vragolasto*, lukavo, domišljato, dovitljivo, ali i opasno. On sve vidi, uvek je budan i u stalnom je pokretu. O ovakvim predstavama đavola svedoče mnogi frazeologizmi, u oba jezika. Pa se tako frazeologizam *ne da komu đavo (vrag) mira* upotrebljava kada neko 'ne može da miruje, traži svađu, kopka, hoće da učini nešto nepotrebno ili zlo' (*RJM*), a *vrpoljiti se (sedeti) kao đavo na džombi*⁵⁴ kada je neko 'jako nemiran, nestrpljiv,

⁵³ U engleskom jeziku postoji frazema *knock the hell out of something/someone* 'to strike someone/something very hard' (*DRS*), kojoj bi u srpskom jeziku odgovarao frazeologizam *ubiti boga* u kome, 'prebiti nekoga' (*RJM*). Ovdje opet vidimo da unutrašnjost svakog čoveka nastanjuju natprirodne sile: bog, odnosno đavo (pakao).

⁵⁴ Na slikama, đavo se često prikazuje kako sedi na džombi, ispučenju, a ista predstava javlja se i u mnogim pričama u srpskom jeziku (npr. *Priča o đavolu* Milete Jakšića, gde je đavolu carstvo rit, a džomba presto) (Jakšić 2002: 30–34).

nervozan', pored značenja 'sedeti vrlo neudobno' (RDO). Zatim postoji fraza *vrag ne spava* 'zlo je uvek moguće, treba biti oprezan, preti opasnost', i već pomenuti frazeologizam koji se koristi za kvalifikaciju 'dobro obavestene' osobe *znati gde đavo spava* 'znati vrlo mnogo' (RJM). Ako je đavo biće koje je stalno budno i u stalnom pokretu, onda osoba koja zna mesto gde đavo spava (što se dešava retko, gotovo nikad), zasigurno zna mnogo. Moguće je da se ovim frazeologizmom upućuje samo na mesto đavoljeg prebivališta; i time bi se došlo do značenja upućenosti, obavешtenosti ili lukavosti.⁵⁵ Srpski jezik poznaje i frazeologizam *raste kao da ga đavoli za uši vuku* 'raste neobično brzo' (RJM). U samom leksičkom sastavu frazeologizma uočavamo nemirne đavole (ovog puta javljaju se u množini), a u skladu sa dinamičnosta njihovog bića, i značenje frazeme vezuje se za veliku, izuzetnu brzinu. U frazeologizmu *tu je đavo umešao (umočio) svoje prste* 'situacija se naglo i neočekivano pogoršala' (RJM) opet vidimo đavola kao biće koje se u sve petlja, a zbog svoje negativne energije, donese sa sobom štetu.

Zahvaljujući ovakvim predstavama đavola, za čoveka koji je 'domišljat, spretan, okretan, snalazljiv', kako se to navodi u rečnicima (a navodi se i sama leksema *vragolan*), kaže se da je *đavo čovek* (RJM), *đavo od čoveka* (RJM), *živi/pravi đavo/vrag* (RJM). Predlog *od* koristi se uz genitiv i najčešće ima ablativno značenje; dakle, đavo potiče od čoveka, čovek predstavlja njegovo izvorište, pa će od njega poticati i đavolje osobine. U ovim primerima fokus je na pozitivnim osobinama, dinamičnosti, aktivnosti, a posebno na spretnosti i okretnosti.

I u engleskom jeziku postoje idiomi koji upućuju na navedene karakteristike: *the devil never sleeps, the devil is never idle, the devil is always up to his tricks, the devil is never far off* (RMVM), a u njima je prikazan budan đavo, koji nikada nije besposlen i uvek je spreman za razne trikove i smicalice. Pored frazeologizma *when the devil is blind* stoji kvalifikacija *ironično*, a značenje je 'nikad' (RRM). Opet je đavo predstavljen kao neko ko je budan, i uvek sve vidi. Pored ovog, u jednom rečniku navodi se, u istom značenju, i frazeologizam *when the devil is dead* (DSR). Frazeologizam *play/beat the/a devil's tattoo*⁵⁶ 'lupkati, dobovati izazivački prstima; kucati jako i uporno na vrata' (RRM) prikazuje đavola sa bubnjevima, a služi za opisivanje osoba koje su opet nemirne, lupkaju prstima, često pri nervozi. Na 'vratolomnost i smelost', kao i na 'bezbrizan, ravnodušan, nehajan odnos' upućuje

⁵⁵ Slični ovima bili su primeri *znati gde je đavo potkovan*, kao i engleski *know where the devil keeps his tail* (poglavlje 2.2).

⁵⁶ *Tattoo* [usually sing.] 'a rapid and continuous series of taps or hits, especially on a drum as a military signal' (OALD).

frazeologizam *a devil-may-care attitude/manner/approach, be devil-may-care (RBG)*.

2.12. Nevolja, nesreća; problem, poteškoća

Pošto *đavo* predstavlja izvor i pokretača nevolje, nesreće, počinje se koristiti i u samom značenju nesreće i nevolje, odnosno problema, poteškoće, dok je predstava *đavola* kao živog, natprirodnog bića gotovo potpuno izbledela. Takvi su frazeologizmi: *stvoriti vraga* 'izazvati zbrku, metež, nered', *činiti vraga* 'činiti neugodnosti, uznemiravati koga' (RJM), potom *tu je (u tome je) đavo* 'u tomu je stvar i poteškoća/problem/neugodnost' (RJM), *gotov đavo* 'dogodila se nesreća' (RJM); *(neki) vrug se kuva* 'nešto se sprema' (RJM),⁵⁷ *đavo je u torbi* 'veliko je zlo, velika je nevolja/nesreća/zbrka' (RDO). I u mnogim drugim frazeologizmima, koji su pomenuti u ostalim celinama ovog rada, *đavo* označava zlo, nesreću, i nije u potpunosti jasno i 'čisto' razgraničenje ovih od ostalih frazeologizama, ali se čini da se u gorepomenutim gotovo u potpunosti potire slika o biću kao izazivaču nevolje. Za frazemu *nije đavo nego vrug* navodi se 'jedno te isto' (RJM), pa bi ekvivalent mogao biti frazeologizam *nije šija nego vrat* (RJM). U oba slučaja upotrebljena su dva sinonima, a sam semantički sadržaj leksema nije relevantan. Ipak, u RDO stoji da se prva frazema koristi kada se govori 'obično o nekom zlu, nekoj nevolji', a i u RMS se navodi 'o nečem rđavom', što je razlog njenog smeštanja u ovo poglavlje rada.

I u engleskom jeziku izdvojena je jedna frazema u kojoj se čini da je leksema *devil* izgubila svoje prvobitno značenje, a isplivao je segmet koji se odnosi na radnju koje *đavo* stvara: *the devil and all (to do)* 'sve što je najgore; mnogo buke, graje, vike; mnogo nemira, uzbuene' (RŽK).

2.13. Snaga, intenzitet; težina

Već je bilo pomenuto da se *đavo* predstavlja kao spretno, brzo biće, u stalnoj akciji i pokretu. Verovatno zato i sama leksema počinje da se odnosi na izuzetnu snagu, energiju i intenzitet, odnosno služi za naglašavanje, isticanje. U srpskom jeziku postoji frazeologizam *raditi kao (crni) đavo* u značenju 'raditi mnogo' (RSANU). Ekvivalent u engleskom jeziku je *work like a demon* (DSR), a postoji i frazeologizam *do something like the devil (old-fashioned spoken)* 'with great speed,

⁵⁷ Sličnog je značenja i izraz *kuvati kašu/poparu* 'pripremati neko zlo, podvalu, prevaru' (RMS).

force' (LDCE).⁵⁸ U rečnicima se navodi i samo *like the devil* 'with great speed, determination etc.' (LDCE).⁵⁹

U rečnicima engleskog jezika navode se i sledeći slučajevi: (*the*) *very devil* 'something very difficult' (DSR); *the devil's (own) luck* 'đavolska sreća, izvanredno velika sreća' (RRM); *the devil's own job; a devil of a job* 'vraški težak posao'; *the devil's own time; a devil of a time* 'grдне muke, đavolske teškoće' (RŽK). Leksemom *devil* sreća se određuje kao velika i izvanredna, dok se kod *vremena* i *posla* javlja i komponenta težine, teškoće. U srpskom jeziku ovakve konstrukcije uvek se iskazuju pridevom *đavolski/đavolji*, a u rečnicima frazeologizama pojavljuje se samo sintagma *đavolja/đavolska posla* 'vrlo složena, komplikovana, teška, tajnovita stvar' (RJM). Uz samu leksemu *đavolski/đavolji* u rečnicima stoji nekoliko značenja, među kojima nalazimo i 'vrlo mnogo, preko mere' i 'težak, mučan' (RMS, RSANU), što se poklapa sa značenjima navedenih konstrukcija koje se u rečnicima engleskog jezika navode kao frazeološke jednice.

Leksema *devil* može se koristiti i uz prideve, i u tom slučaju naglašava značenje datog prideva, 'used with an adjective to describe someone and express your opinion about something that has happened to them' (DSR): *lucky devil* 'pravi srećnik; neko ko je dobro prošao, a u stavu govornika može se osetiti određeni stepen ljubomore' (RŽK); *poor devil* 'ubogi đavo' (RŽK), pojačava se osobina siromaštva, bede, i time iskazuje određeni stepen saosećanja. U srpskom jeziku javlja se i frazeologizam *ubogi đavo* (RJM), kao prevodni ekvivalent navedenog frazeologizma u engleskom jeziku.⁶⁰

2.14. Starost

U srpskom jeziku postoji frazeologizam *stari vrag* u značenju 'obešenjak, starac' (RŽK), sa kvalifikatorom *vulgarno*, a u engleskom se javlja njegov prevodni ekvivalent *the old devil* (LDCE). Naime, već je bilo pomenuto da je starim (kusim) đavolima pripisivano umeće i iskustvo.⁶¹

⁵⁸ U istom značenju javlja se i poređenje *like hell/as hell* (LDCE).

⁵⁹ I u nekim već navedenim frazeologizmima nalazimo značenje intenziteta, naglašavanja: *crn kao đavo* (veoma crn), *ružan kao vrag* (veoma ružan), *mrzeti kao đavo krst* (veoma mrzeti) i sl., ali je u ovim primerima u semantičkim sadržajima komponenta *crn*, *ružan*, *mrzeti krst* prikazana karakteristika koja se svakako vezuje za đavola, što nije slučaj u primerima ovog poglavlja.

⁶⁰ Već je bila pomenuta konstrukcija *živi đavo* koja kvalifikuje osobu izuzetno živu, energičnu, ali je ovde u samom značenju lekseme *živ* sadržana karakteristika đavola.

⁶¹ Potvrdu o tome vidimo i u jednoj poslovice: *The devil knows many things, because he is old* □ Što čovek više živi, više i zna.'

2.15. Đavo = bog

U pojedinim frazeologizmima u srpskom jeziku leksemu *đavo* moguće je zameniti leksemom *bog*, a da pri tom značenje frazeologizma ostane nepromenjeno.⁶² Ovo je posledica stavljanja fokusa na one karakteristike koje su zajedničke ovim dvama pojmovima, a to je njihova natprirodnost i onostranost. Takvi su frazeologizmi *gde je vrag/đavo rekao laku noć* i *vragu za leđima (iza leđa)*, oba sa značenjem ‘vrlo daleko, u vrlo zabitom/zabačenom kraju’ (*RJM*), a češće se javljaju sa leksemom *bog*. Naime, lekseme *bog* i *đavo* predstavljaju pragmatične antonime⁶³ koje, po pravilu, karakteriše to da imenuju pojmove koji su simboli najrazličitijih suprotnosti, i takvi antonimski parovi ekspresivni su i zbog svoje simboličke vrednosti i zbog pozitivne ekspresije prema sadržaju jedne lekseme u paru i negativne prema sadržaju druge lekseme (Gortan Premk 1997: 148). Ipak, u primerima frazeologizama ovog tipa, glavno obeležje boga/đavola jeste natprirodnost, moć nad čovekom, a ostaje irelevantno da li je ta moć pozitivna ili negativna. Takva je i frazema *uzeo bog/vrag ušur*⁶⁴ od koga ‘imati kakve mane, ne biti normalan’ (*RJM*), gde se opet đavo (a i bog) predstavlja kao viša sila koja je dovoljno snažna da nešto oduzme čoveku, u ovom slučaju prikazana je u liku mlinara.

Shvatanje boga i đavola kao više, sveznajuće sile omogućilo je zamenljivost ovih leksema i u frazemama koje označavaju nešto nepoznato: *đavo (vrag) bi ga znao / zna / će ga znati* (*RJM*). Nešto je toliko nepoznato da to može znati samo đavo, odnosno bog⁶⁵ (a niko od kategorije ljudi, ljudskog), pa se koristi u značenju ‘niko ne zna i ne može da zna; ko zna’, dakle namesto odrične zamenice.

U engleskom jeziku ovi frazeologizmi pojavljuju se u nekoliko varijanti: *devil/God/goodness (ones) knows*, a može se pojaviti i leksema *heaven: heaven alone knows*.⁶⁶

⁶² Suprotno ovim primerima, u već navedenom frazeologizmu *otiči bogu/vragu na račun* dolazi do promene konotativne vrednosti frazeologizma (poglavlje 2.8).

⁶³ D. Gortan Premk navodi i primere slične ovom: *zemlja – nebo, raj – pakao, anđeo – đavo*. Autorka pominje pretpostavku da je antonimija nekada u evropskim jezicima bila jedan od induktora polisemije i derivacije, čime bi se mogla objasniti ista etimologija imenica *deus* i *diabolus* (1997: 149).

⁶⁴ *Ušur (ujam)* ‘naknada u brašnu za mlevenje u vodenici, mlinu’ (*RMS*).

⁶⁵ U rečnicima frazeologizama srpskog jezika navodi se i: *bog zna gde/koliko/kada...*, kao i izraz *pitaj boga*, i jedno i drugo u značenju ‘niko ne zna’ (*RMS*).

⁶⁶ Leksema *heaven* i *god* u mnogim frazemama međusobno su zamenljive po istom principu po kom su i lekseme *hell* i *devil* (*God/heaven forbid* (*DCA*)). Ovakve zamene nisu poznate srpskom jeziku (**Raj će ga znati*). Leksema *god*, kao što se videlo u navedenom primeru, u nekim frazeologizmima zamenljiva je i leksemom *goodnes* (*for God's/heaven's/goodness sake* (*DCA*)).

2.16. Uzvici⁶⁷

Jedno od značenja lekseme *đavo* u *RMS* jeste ‘uzvik, u čuđenju ili ljutnji’. Ovakvi primeri svoje mesto nalaze i u frazeološkim rečnicima: *koji đavo/vrag; koga đavola/vraga; koji ti (mu, joj...) je đavo (RJM)*, a pominje se i upotreba lekseme *andrak* – *koji andrak, koj’ ti je andrak* žarg. (*RŽK*).

I engleski frazeološki rečnici navode ovakve primere, a za njih stoji da se uvek javljaju u upitnim formama, sa obaveznom eksklamacijom: *How/what/who/why (in) the devil...?* Pored lekseme *devil*, i u engleskom jeziku postoje varijante: *hell/heck/blazes (RŽK)*.

2.17. Ostalo

I naposletku, izdvojeni su frazeologizmi koji se nisu mogli svrstati ni u jednu od prikazanih grupa. U ovu skupinu uvršćen je samo jedan frazeologizam iz srpskog jezika – *ujeo bes vraga*, što je istovremeno jedini frazeologizam u ispitivanim rečnicima koji sadrži leksemu *bes*, a ima značenje ‘nikom ništa, ništa se nije dogodilo’ (*RJM*). Ove dve lekseme, *bes* i *vrag*, sinonimne su, istog sadržaja, a frazeologizmom se prikazuje neko dešavanje u svetu onostranog, interakcija između dva ista demonska bića, što je, samo po sebi, irelevantno za čoveka i njegov život.⁶⁸

U engleskom jeziku javlja se frazeologizam *the devil among the tailors*, koji označava vrstu igre u kockanju, ali može da znači ‘galamu, svađu, prepirku, tuču’ (*RRM*). Naime, poreklo ovog frazeologizma vezuje se za jednu predstavu održanu u Londonu (XVIII vek), na kojoj je izbio skandal i uzbuna među krojačima, a taj opšti metež podsećao je na ovu kockarsku igru (poznatiju kao *Table Skittles*) (Masters, James 1997). Sintagma *devil’s dozen* (u bukvalnom prevodu *đavolsko tuce*) koristi

⁶⁷ Iako primeri izdvojeni u ovom poglavlju ne ispunjavaju sve kriterijume frazeologizma navedene u uvodu ovog rada (i uvodu Matešićevog rečnika), oni su u ovom radu našli svoje mesto. Naime, ovakvi slučajevi nalaze se na granici frazeologizma, ali ih navode oba frazeološka rečnika srpskog jezika (*RJM, RDO*), pa su stoga uzeti u obzir. U *RMS* se ovim primerima, u okviru ovog značenja imenice *đavo*, dodaju i slučajevi *onaj đavo, neki đavo* (pored *koji đavo*) „обично уз прид. именицу, у емотивнијем изражавању као замена правога назива (кад говорно лице не зна прави назив или неће да га помене, одн. не може да га се сети)”.

⁶⁸ Srpski jezik ima veoma sličan frazeologizam – *ujeo (izjeo, pojeo) vuk magare (magarca) (RJM)*. O demonskim osobinama vuka u slovenskoj mitologiji već je bilo reči u ovom radu (poglavlje 2.5, fusnota 26). Magarac je u slovenskoj mitologiji takođe bio povezan sa demonskim silama; naime, (l)orka, mitološko biće, noćna prikaza, najčešće se pojavljuje u obliku magarca, a predstavlja lutajućeg pokojnika (Толстој, Раденковић 2001: 411–412). Могуће је да је овакво поимање вучка и магарца утицало на замену лексема *bes* и *vrag* у наведеној фраземи.

se za označavanje broja trinaest, koji se smatra baksuznim i nesrećnim brojem.⁶⁹ Frazema *a/the devil's advocate* 'đavolov advokat' 'neko ko se suprotstavlja kakvoj ideji iako se možda slaže s njom' (RBG) odnosi se na nekadašnju ulogu kanonika u rimokatoličkoj crkvi (lat. *advocatus diaboli*), koji je bio zaposlen od strane same crkve, a posao mu je bio da nalazi nepravilnosti prilikom beatifikacije i kanonizacije svetaca (sprečavanjem i usporavanjem procesa kanonizacije, on je zapravo služio đavolu') (DCA).

3. Zaključna razmatranja

U ovom pregledu frazeoloških jedinica sa leksemom *đavo* (*vrag*) i leksemom *devil* uočene su mnoge sličnosti u poimanju zle sile u ova dva jezika. Svi frazeologizmi razvrstani su u 17 grupa, prema osobinama koje se pripisuju đavolu kao biću, a koje su vidljive u leksičkom sastavu frazeoloških jedinica. Prvih pet grupa odnose se na fizičke predstave đavola (crna boja, rep, kandže i sl., kao i zanimanje i imenovanje đavola), jedna se odnosi na đavolji prostor, a prikazan je i odnos đavola prema sakralnom. U tri grupe prikazan je odnos đavola prema ljudima (savez, konačni sud, opsedanje...), a među njima je i grupa sa najvećim brojem frazeologizama – 2.9. *Pakt i saradnja sa ljudima*. Čini se da je slika saradnje sa đavolom oduvek bila prisutna u svesti čoveka, na sličan način u obe ispitivane kulture, te je ostavila traga i u jeziku. U jednoj je grupi predstavljena aktivnost, dinamičnost đavola, a u jednoj su slučajevi u kojima leksema *đavo* gubi značenje živog bića i počinje da označava neku nevolju, problem. U dve grupe ova leksema služi za intenziviranje, naglašavanje, a u jednoj je zamenljiva leksemom *bog*.

Primećeno je da se u srpskom jeziku javlja veći broj frazeologizama nego u engleskom jeziku, a razlog tome može biti česta zamena lekseme *devil* leksemom *hell*, koje su semantički bliske (npr. *to raise the devil/hell* ali samo *to merry hell*). Za takve zaključke neophodno bi bilo pretražiti sve frazeologizme sa leksemom *hell* (što nije bio predmet ovog istraživanja). Takođe, u nekim primerima uočava se zamenljivost leksema *đavo/vrag* i *bog*, odnosno *devil/hell* sa *god/heaven* (npr. *uzeo*

⁶⁹ Postoji više objašnjenja porekla 'baksuzluka' broja trinaest. Još u antici ovaj broj smatran je brojem koji donosi nesreću. Pošto je svoj kip dodao kipovima dvanaestorice bogova u povorci, Filip Makedonski uskoro biva ubijen u pozorištu. Na poslednjoj Hristovoj večeri za stolom je sedelo trinaestoro ljudi (Isus i dvanaestorica apostola), i tu se desila Judina izdaja. U Kabali ima trinaest duhova zla. Trinaesto poglavlje Otkrivenja govori o Antihristu i Zveri. Verovalo se takođe da je nesrećna godina ona koja ima trinaest umesto dvanaest punih meseca, pošto je dolazilo do problema pri određivanju crkvenih datuma i festivala. Tuće označava grupu od dvanaest članova, pa je, u doslovnom prevodu *đavolsko tuće* ono kome *đavo* doda još jedan član, i time 'unesreći' grupu (kao što je u navedenim primerima Juda, Antihrist, trinaesti mesec) (Ševalije, Gerbran 1983: 989).

bog/vrag ušur od koga; *đavo/bog (dragi) bi ga znao, devil/god/goodness/heaven alone knows*). Ovi podaci upućuju na to da je srodnost pojmova iskazanih ovim leksemama dovela i do njihove 'jezičke' zamenljivosti, i to u oba jezika, pa bi ispitivanje frazeologizama koji ih sadrže dalo potpuniju sliku poimanja dobrih i zlih sila, odnosno bića, u ove dve kulture (*bog; god, heaven*). Neke poslovice, izreke i kletve s leksemama *đavo (vrag) / devil* navedene su u pojedinim delovima rada, ali bi se ispitivanjem svih njih mogli zaokružiti i proširiti rezultati dobijeni ovim istraživanjem. U radu su uočeni i frazeologizmi u kojima se pojavljuju lekseme sadržajno slične ispitivanim: *andrak, bes, vuk; Mammon, dickens, demon, Cain, blazes, heck*.

Uočeni su neki istovetni frazeologizmi (npr. *prodati dušu đavolu / to sell one's soul to the devil*), koji upućuju na zajedničke predstave đavola u oba jezika. Ipak, pojavljuju se i oni koji svoj osnov nalaze u konkretnim situacijama ili stanovištima vezanim za jednu kulturu. Tako engleski jezik poznaje frazeologizam *the devil among the tailors*, a na učvršćivanje pojedinih frazema uticaj su imala i Šekspirova dela (npr. *devil incarnate*). U frazeologizmima u srpskom jeziku leksema *đavo* pojavljuje se i u obliku množine, što u frazeologizmima engleskog jezika nije uočeno (npr. *raste kao da ga đavoli za uši vuku, otići do sto đavola*). Na razvoj frazeologizama s leksemom *đavo*, i u jednom i u drugom jeziku, znatno veći uticaj imala je narodna slika đavola (preciznije besova i demona), paganske slike ovog bića, i predstave koje se javljaju u nauci o simbolima, nego biblijsko učenje o Satani, pogotovo kada je reč o njegovim fizičkim karakteristikama. Zlo, nevolja, opasnost zajedničke su karakteristike i prethrišćanskog, paganskog i hrišćanskog đavola, te se ovakva značenja frazeologizama ne mogu pripisati određenom sloju.

Pošto nisu poznata slična uporedna ispitivanja ovog problema u srpskom i engleskom jeziku, ovakvim istraživanjem daje se doprinos nauci o jeziku i prevođenju, leksikologiji i frazeologiji, ali i mitologiji, kulturi i religiji, koje su ostavile svoje tragove i u jezicima ova dva naroda.

Izvori i literatura

Izvori

- Gerzić, Borivoj. 1995. *Englesko-srpski rečnik fraza i idioma*. Beograd: Predrag i Nenad. RBG
- Kovačević, Živorad. 1992. *Srpsko-engleski rečnik idioma, izraza i izreka*. Beograd: Filip Višnjić. RŽK

- Kovačević, Živorad. 2002. *Srpsko-engleski frazeološki rečnik*. Beograd: Filip Višnjić. *RŽK*
- Kovačević, Živorad. 2007. *Englesko-srpski frazeološki rečnik*. Beograd: Filip Višnjić. *DŽK*
- Matešić, Josip. 1982. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga. *RJM*
- Milosavljević, Boško i Vilijams-Milosavljević, Margot. 1991. *Srpsko-engleski rečnik idioma*. Beograd: Srpska književna zadruga. *RMVM*
- Radenković-Mihajlović, Mileva. 1991. *Rečnik engleskih izraza i idioma*. Beograd: Izdavačko preduzeće Miltas. *RRM*
- Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*. 1959. Beograd: Institut za srpski jezik SANU. *RSANU*
- Vilijams-Milosavljević, Margot i Milosavljević, Boško. 1996. *Englesko-srpski frazeološki rečnik*. Beograd: Srpska književna zadruga. *DMVM*

- Оташевић, Ђорђе. 2012. *Фразеолошки речник српског језика*. Нови Сад: Прометеј. *RĐO*
- Речник српскохрватског књижевног језика*. 1967–1976. Нови Сад: Матица српска. *RMS*
- Речник српског језика. Измењено и поправљено издање*. 2011. Нови Сад: Матица српска. *RMS*

- Ammer, Christine. 2003. *The American Heritage Dictionary of Idioms*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company. *DCA*
- Cambridge Advanced Learner's Dictionary*. 2013. Cambridge: Cambridge University Press. *CALD*
- Cambridge Idioms Dictionary*. 2006. Cambridge: Cambridge University Press. *CID*
- Cambridge International Dictionary of Idioms*. 2002. Cambridge: Cambridge University Press. *CIDI*
- Flavell, Linda and Roger. 1994. *Dictionary of Idioms and their Origins*. London: Cox & Wyman Ltd. *DFLR*
- Longman Dictionary of Contemporary English. The Living Dictionary*. 2006. Harlow, Essex: Longman. *LDCE*
- Longman Dictionary of English Language and Culture*. 1992. Harlow, Essex: Longman. *LDEL*
- Oxford Advanced Learner's Dictionary*. 2010. New York: Oxford University Press. *OALD*
- Spears, Richard A. 2005. *McGraw-Hill's Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs*. New York: McGraw-Hill. *DRS*

Webster's NewWorld Thesaurus. 1978. New Jersey: Prentice Hall Press. WNWT
<http://www.macmillandictionaries.com/dictionary-online/> (10.05.2016) MD

Literatura

- Bajić, Ružica i Vulović, Nataša. 2009. „Semantičko-frazeološka analiza nekih leksema sa sakralnim značenjima u srpskom jeziku (andeo, angel/demon, bes)“. *Crkvene studije*, Niš. Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- Dragičević, Rajna. 2007. *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Dufour Leon i dr. 1980. *Rječnik biblijske teologije*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Gortan Premk, Darinka. 1997. *Polisemija i organizacija leksičkog sistema u srpskome jeziku*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- Menac, Antica. 2007. *Hrvatska frazeologija*. Zagreb: Knjigra.
- Kuper, Džin Kembel. 1986. *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*. Beograd: Nolit.
- Mršević Radović, Dragana. 1987. *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet.
- Mršević Radović, Dragana. 2008. *Frazeologija i nacionalna kultura*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.
- Ševalije, Žan i Gerbran, Alen. 1983. *Rječnik simbola*. Zagreb: Nakladni zavod.
- Šipka, Danko. 2006. *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad: Matica srpska.
- Zgusta, Ladislav. 1991. *Priručnik leksikografije*. Sarajevo: Svjetlost.

- Јакшић, Милета. 2002. *Христос на путу. Легенде и приче за децу и одрасле*. Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Коларић, Иван. 1998. *Филозофија*. Ужице: Учитељски факултет.
- Кулишић, Шпиро и др. 1998. *Српски митолошки речник*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Нови завет Господа нашега Исуса Христа*. 1847. у преводу Вука Стефановића Караџића. У Бечу: у штампарији Јерменскога манастира.
http://www.rastko.rs/bogoslovije/novi_zavet/index_c.html (23.05.2016)
- Пантић, Мирослав прир. 1988. *Сабрана дела Вука Караџића. Српске народне приповијетке (1853)*. Београд: Просвета.
- Ружић, Владислава. 2011. „Фраzeолошке јединице са компонентама вода и ватра“. *Зборник у част Гордани Вуковић. Лексикологија Ономастика Синтакса*. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду. 109–122.
- Стари завет*, у преводу Ђуре Даничића. <http://www.rastko.rs/rastko/delo/10094> (23.06.2016)

- Стефановић Караџић, Вук. 1849. *Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи*. У Бечу: у штампарији Јерменскога манастира. Дигитализовано издање на: <https://archive.org/details/srpskenarodnepos00kara> (27.06.2016)
- Толстој, Светлана и Раденковић, Љубинко. 2001. *Словенска митологија. Енциклопедијски речник*. Београд: Zepher Book World.
- Хлебец, Борис. 2010. *Српско-енглески речник етимолошких парова*. Београд: Београдска књига.
- Шафер, Марина. 2015. „Неки митолошки и хришћански елементи у српској фразеологији“. *Савремена проучавања језика и књижевности. Година VI/књига I*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет. 457–463.
- Шипка, Милан. 2010. *Зашто се каже?* Нови Сад: Прометеј.

- Bible. New Testament*. English Standard Version. www.biblestudytools.com (10.08.2016)
- Masters, James. 1997. *The Online Guide to Traditional Games*. www.tradgames.org.uk (05.08.2016)
- Shakespeare, William. 1998. *Henry V*. New York: Oxford University Press.
- Shakespeare, William. *Titus Andronicus*. www.shakespeare-online.com (23.07.2016)
- Shakespeare, William. *Henry IV*. www.shakespeare-online.com (23.07.2016)
- Simpson, Jacqueline & Roud, Steve. 2001. *A Dictionary of English Folklore*. New York: Oxford University Press.

Marina Šafer

PHRASEOLOGISMS WITH THE LEXEMES ĐAVO (VRAG) / DEVIL IN THE SERBIAN AND ENGLISH LANGUAGE

Summary

In this paper, we analyzed phraseologisms with the lexemes đavo (vrag) and devil in both Serbian and English language. There were 100 phraseologisms in Serbian and 43 in English in total. One of the reasons for this asymmetry is the frequent usage of the lexeme hell instead of the lexeme devil in phraseologisms in English (while in the examples in Serbian the lexeme pakao is not used in this way). All the examples are classified into 17 semantic groups which represent devil's physical characteristics, places of dwelling, psychological characteristics, the relationship to the sacral etc. (ružan kao đavo, beži ko đavo od krsta; as black as the devil, as the devil loves holy-water). Based on this research, we can see different

influences (Christian, mythological, pagan) which are incorporated in the phraseology of these two languages, as well as in the consciousness of the native speakers of these languages.

Key words: đavo (vrag), devil, phraseologisms, mythology, religion

Prilog

Spisak frazeoloških jedinica s leksemama *đavo* (*vrag*) / *devil*

ĐAVO/VRAG⁷⁰

baciti (dati, oterati, poslati, pustiti) što k vragu, do vraga/đavola
bežati (zazirati, uklanjati se) od koga / od čega kao đavo od krsta (sveće, tamjana)
bežati (zazirati, uklanjati se) od koga / od čega kao vrag od tamjana (svete vodice)
bojati se (čuvati se) koga/čega kao vrag tamjana
crn kao vrag
činiti vraga
dati đavolu
derati se kao vrag
doći će đavo/vrag po svoje
đavo/vrag bi ga znao (đavo/vrag zna, đavo/vrag će ga znati)
đavo ga je uzeo u svoje kandže
đavo je u torbi
đavo čovek
đavo od čoveka
đavola bi na ledu potkovao
đavolska/đavolja posla
đavolu je ispod čekića utekao (pobegao)
đavolu u torbu otići/doći
gde je đavo/vrag rekao laku noć
gotov đavo
i za crnoga đavola
i crnome đavolu
ići (otići, odleteti) do đavola/vraga, u đavola/vraga, do sto đavola, k vragu
iskočiti (ispasti, skočiti, uteći, pobeći) đavolu/vragu iz torbe
isterati đavola/vraga iz koga
koji đavo/vrag, koga đavola/vraga
koji ti (mu, joj...) je đavo
mrzeti koga kao đavo krst (tamjan, sveću)
ne da komu đavo/vrag mira
neki đavo
(neki) vrag se kuva
nije đavo nego vrag
nije to bez vraga
nije vrag tako crn

⁷⁰ Frazeologizmi ekscerpirani iz RJM u radu su prilagođeni ekavskom izgovoru, kako bi primeri bili ujednačena, a većina njih se pojavljuje i u RĀO.

okrenuti k vragu
 oterati (poslati) koga/što k vragu (do vraga)
 otići do sto đavola
 otići vragu/đavolu na račun
 pakostan kao vrag
 paliti bogu i vragu/đavolu sveću
 paliti (zapaliti) vragu sveću
 patiti kao vrag na plitku dnu
 patiti (mučiti se) kao đavo u plitkoj vodi
 pobratiti se s vragom
 poći đavoljim tragom/putem
 pravi đavo/vrag
 predati se vragu
 prodati (dati, predati, zapisati, zaveštati) dušu đavolu/vragu
 prodati se đavlu
 pustiti k vragu (do vraga)
 raditi kao (crni) đavo
 raste netko kao da ga đavoli za uši vuku
 ručati s vragom
 ružan kao đavo/vrag
 sedeti (vrpoljiti se) kao đavo na džombi
 sejati (saditi) s vragom tikve
 stari vrag
 stvoriti vraga
 tražiti đavola/vraga (svećom, bez sveće, s lučem)
 tu je (u tomu je) đavo
 tu je đavo umešao (umoćio) svoje prste
 ubogi đavo
 ujeo bes vraga
 ušao đavo/vrag u koga
 ušao komu đavo pod kožu
 ušao komu đavo u glavu
 uzeo vrag ušur od koga
 večerati s vragom
 vrag ne spava
 vragu iza leđa (za leđima)
 vući vraga za rep
 zao kao vrag
 znati gde đavo spava
 znati gde je đavo potkovan
 ženiti đavola

živeti kao vrag
živeti kao vrag u malo vode
živi đavo/vrag

DEVIL

a devil-may-care attitude/manner/approach, be devil-may-care
a/the devil's advocate
as black as the devil
as the devil loves holy-water
as ugly as the devil
beat/play a/the devil's tattoo
(caught) between the devil and the deep (blue) sea
devil in disguise
devil's dozen
do something like the devil
full of the devil
hold the candle to the devil
how/what/who/why (in) the devil
know where the devil keeps his tail
lucky devil
old devil
play the (very) devil (with a person/something)
pull the devil by the tail
speak/talk of the devil
to give the devil his due
to go to the devil
to raise the devil (with someone)
to sell one's soul to the devil
to shun someone/something like the devil
the devil among tailors
the devil and all, the devil (and all) to do
the devil (and all) to pay; there will be the devil to pay
the devil get into somebody
the devil incarnate
the devil is always up to his tricks
the devil is never far off
the devil is never idle
the devil never sleeps
the devil one knows
the devil's own job; a devil of a job
the devil's (own) luck

the devil's own time; a devil of a time
when the devil is blind
when the devil is dead
wish a person to the devil